

“практичну діяльність” стосовно старовірів розглядати у такій же періодичній системі. Тобто, розрізняючи роль правоохоронних органів: 1) у реалізації політики російського уряду щодо “розкольників” приєднаного Правобережжя в 1793 – 1825 роках; 2) у межах існування Київського генерал-губернаторства та формування військово-поліцейської диктатури 1825-1855 років; 3) у добу присмерку імперії і на шляху до запровадження віротерпимості (1855-1905 роки).

Варто враховувати, що у межах двох перших періодів державна політика, законодавство, діяльність Міністерства внутрішніх справ щодо старообрядництва носили виключно заборонний і обмежувальний характер, спрямований на викорінення цього явища з життя суспільства. Тільки протягом другої половини ХІХ ст. і в державних структурах, і в суспільній свідомості йде процес формування необхідності спочатку наділення старообрядців правами в цивільному і релігійному життю, а потім і прийняття закону про свободу віросповідання. На початку ХХ ст. процес формування віросповідних політики досягає найвищої точки свого розвитку і одночасно вступає у завершальну стадію. Найвищою точкою можна вважати прийняття в 1905 р. Маніфесту про свободу віросповідання. Однак приведення законодавчої бази у відповідність до положень Маніфесту потребувало ще декількох років, але кінцева мета так і не була досягнута.

Важливо враховувати, що свою діяльність стосовно старообрядців правоохоронні органи Російської імперії здійснювали не цілком самостійно. Отже, мало місце значне співробітництво правоохоронних органів із іншими відомствами у питаннях “розкольників” на Правобережній Україні у 1793-1905 роках. Серед таких “партнерів” – цивільні інституції, державно-релігійні органи, етнічні групи та “недержавні конфесії”, на протистоянні яких із старовірами російський уряд грав дуже часто, хоча не завжди ефективно.

Таким чином, дослідження діяльності правоохоронних органів Російської імперії з реалізації офіційної політики щодо старообрядців Правобережної України є досить перспективним для історичної науки, зокрема, в частині вивчення гуманітарних функцій правоохоронної системи, її історичної еволюції та потреб удосконалення сьогодні.

Юрій Присяжнюк

“ТУТЕШНІ” У ПОДІЯХ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 рр. НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

150-річчя початку Січневого повстання за державну незалежність Польщі спонукає професійних істориків повертатися до аналізу цією подією, котра, як відомо, тісно пов’язана з українською минувиною. Серед

інших аспектів її осмислення актуальною залишається проблема участі в “польському заколоті” українських селян. Власне тому, що ця сторінка взаємин двох народів, із котрих кожен на свій лад виборював та стверджував національне державне життя в епоху модерності, мала трагічне завершення, проте й дотепер не отримала синтезованого наукового пояснення в літературі. Ті ж наукові студії, що час від часу потрапляють у поле зору громадськості, носять надто контрверсійний характер.

Мету пропонованої розвідки визначаємо завданням оцінити причетність селян Правобережжя до подій Січневого повстання з огляду на історичні передумови самої можливості такої взаємодії.

Правобережна Україна середини ХІХ ст. становила регіон гострого геополітичного та політичного протиборства, традиційних соціальних конфліктів. Один із них: перманентна неприязнь, спірка/ворожнеча у відносинах польських поміщиків із українськими селянами. Напередодні й під час проведення Великої реформи 1861 р. її помічали всі. Насамперед російська влада, що була неабияк зацікавлена в стабілізації ситуації в цьому прикордонному для імперії краї. Надалі цю традицію продовжать мандрівники, етнографи, мемуаристи і, зрештою, історики.

Знаковою можна вважати ту обставину, що польські дідичі добре усвідомлювали недружнє “ставлення до себе селян”. На цій думці аргументовано наголошує український історик Б. Гудь, який провів ретельний аналіз численних праць українських, польських, російських істориків [1, 117]. Згадану недоброзичливість у взаєминах дослідники можуть помічати в такому індикаторові народних настроїв як чутки, яким, до речі, на свій лад довіряло і поміщицтво. Тому, приміром, інвентарну реформу 1847–1848 рр. кріпаки розуміли як таку собі перспективу “різати на Великдень шляхту”. У свою чергу, з початком “Київської козаччини” у 1855 р., панство втікало зі своїх маєтків, причому завчасно, “на всякий випадок”, навіть тоді, коли безпосередньої загрози їхньому життю ще не виникало.

Ситуацію зі взаєминами поляків-шляхтичів і українців-селян ґрунтовно проаналізував французький історик Д. Бовуа. Він зазначає, що перші других і за людей не вважали, не пам’ятали ні їхніх прізвищ, ні імен, а дехто навіть не знав, чи вони взагалі мають ті імена. Показовим є також наступний факт: місцеве панство, звично чи ситуативно, але ніколи не пов’язувало надії на поліпшення своїх справ у єднанні з “тутешніми” [2, 116–117]. Воно завжди сподівалося на лібералізацію становища російською владою. Щоправда, після деяких пропольських кроків Павла І та Олександра І їхній наступник на престолі Микола І дещо зневірив шляхту. Тоді всі свої сподівання вона почала адресувати його спадкоємцеві Олександрові ІІ. Одначе, її знову чекало розчарування. Новий імператор зробить лише кілька прихильних жестів: скасує воєнний стан у королівстві, оголосить амністію політичним в’язням. У травні

1856 р. польська аристократія вітатиме Олександр II у Варшаві, але імператор прохолодно поставиться до її “розкритих обіймів”.

У повсякденні польські поміщики демонстрували щодо українських селян тактичне свавілля, яке оберталось на стратегічну короткозорість. Що означало, словами Т. Шевченка, “людей запрягали... в тяжкі ярма, орали лихо... лихом засівали”. Скасування кріпосного права вони сприйняли здебільшого як “втрату Русі” [1, 119]. У цьому сенсі існувала значна відмінність поглядів шляхти з позицією лівобережних дідичів, котрі хоч трохи прагнули “перестати бути поміщиками у всьому багатоманітні цього поняття (“самодурами”, “батьками”, “вихователями”) і підготувати селянина до його самостійної і господарської, і національної місії” [3, 703]. Щодо правобережних польських поміщиків, то навряд чи комусь із них могла прийти в голову сама думка ідентифікувати себе “з хлопами”.

У 1861 р. польські (подільські та волинські) дідичі пропонували повністю відібрати земельні наділи в “тутешніх” (окрім садибної посілості), зберігши за ними всі повинності. Пропозиція виявилася настільки абсурдною, що ні про яке порозуміння на таких засадах між панством і селянством не могло бути й мови. Про це побіжно свідчить негативна реакція других на відносно компромісний варіант реформування аграрних відносин. Утім, перші діяли без оглядки на “народний спротив”. Деякі з них цілком свідомо забороняли панщинникам слухати оприлюднення маніфесту “монарха-Визволителя”. У цілому ж прагнули зберегти за собою родючі чорноземи й утримати біля них робочу силу, бажано якомога дешевшу, а то й узагалі дармову.

Ці наміри логічно доповнювалися національними устремліннями. Відродження Речі Посполитої у кордонах 1772 р. не було спонтанною ідеєю, якоюсь ситуативною мрією. Зокрема, у вересні 1862 р. польська шляхта Поділля просила імператора приєднати Південно-Західний край до Царства Польського. Селяни сприймали подібні кроки як перспективу потрапити в цілковиту панську залежність. Тому вкотре отримували підстави симпатизувати російському цареві. Скільки тих скромних та “тихих” симпатій могло бути насправді, тепер сказати важко, а ось Петербург цілком усвідомлено розраховував на підтримку українського селянства. Пропаганда серед підданих, маніпулювання їхньою свідомістю відігравали тоді помітну роль у внутрішній політиці самодержавства.

Відтак є всі підстави вважати, що до Січневого повстання 1863 р. польські дідичі й українські посполиті порозуміння не мали. Скасування кріпосної залежності відбувалося в контексті інтерпретації місцевою елітою численних кон’юнктурних поправок, однобічно вигідних уточнень, нерідко шахрайських домовленостей, які так чи так не влаштовували безправний хліборобський загал. Польські поміщики, як реальні володарі краю, боролися за свій шлях модернізації Царства Польського, яке

розуміли не інакше як у кордонах 1772 р. Про це переконливо свідчив герб повстанців: Польщу символізував Білий орел, Литву – Погоня, Україну – Архангел Михаїл [4]. Зверхником нової держави мала бути Польська Корона, з католицьких хрестом на чолі.

Часто історики вказують, що в Січневому повстанні брали участь поляки, литовці, білоруси та українці. Але що це за українці?

На кінець 1861 р. склалися два головні політичні табори майбутніх польських повстанців – “білих” і “червоних”. Перші – помірковані шляхетські й буржуазні кола, виступали за ведення тактики “пасивної опозиції”, яка дала б змогу вибороти політичну автономію королівства і приєднати до нього литовські, білоруські та українські землі. Другі включали різномірні соціально-політичні елементи (переважно шляхту, міщанство, інтелігенцію, частково польське селянство), їх об’єднувало прагнення здобути збройним шляхом повну незалежність Польщі і відновити державу. Тільки частина “червоних” визнавала право українців на самовизначення. У червні 1862 р. “червоні” створили Центральний національний комітет (ЦНК), в якому провідна роль належала Я. Домбровському, З. Падлевському та ін. У підготовці до повстання брали участь члени Комітету російських офіцерів у Польщі, одним із засновників та керівників якого був українець Андрій Потебня. Ці люди вважали, що повстання в Польщі дасть поштовх загальній революції на теренах імперії.

У своїй програмі ЦНК висунув вимоги скасування станів і станових привілеїв, передачі у власність селянам оброблюваних ними ділянок, проголошення незалежної Польщі з подальшим наданням українському, білоруському і литовському населенню права самому визначити свою долю. У програмі, втім, не було відповіді питання про становище безземельного селянства.

У лютому 1863 р., коли виступ уже почався, ЦНК звернувся до українських селян із закликом приєднатися до повстанців. Однак ті не відгукнулися, бо не поділяли амбітних зазіхань польської шляхти на ґрунти, як і не довіряли їхнім обіцянкам. Земельне питання по суті стало квінтесенцією взаємин сторін, так чи так мало робити їх або антагоністами, або союзниками. До того ж, ситуативними. Нагадаємо, що селяни взагалі не потрапили до повстанської організації, яка напередодні виступу нараховувала понад 20 тис. осіб.

Тож згадуючи українців, які брали участь у польському русі, мріяли про справедливе вирішення українського питання в оновленій Речі Посполитій, можна вести мову хіба що про гурт представників дворянських (офіцерських) кіл. Серед тих, хто пожертвував своїм життям, були Петро Сливицький, Олександр Колянчук, згадуваний Андрій Потебня. Селянство заявило себе як антиповстанська сила. Про це однозначно свідчили самі польські патріоти, котрим доводилося мати

справу з вороже налаштованими сільськими караулами. Коли влада на місцях хоча б на деякий час переходила в руки селян, вони, твердили учасники виступу, далеко не завжди “поводилися справедливо”. “Загін повстанців, – згадував представник “скривдженої сторони” Ф. Шостаковський, – оточений біля Ковшуватої, розбігся, і тоді почалося систематичне винищення. Тисячі селян оточили ліс. Кожного впійманого повстанця вбивали. Ось яке милосердя народу! Вони вбивали безпричинно, безвідповідально, навіть беззахисних людей” [2, 84–85].

Ця обставина змусила прогресивно думаючих лідерів польського руху згодом переосмислювати уроки своєї діяльності. У “Відозві до еміграції”, датованій 19 листопада 1865 р., Я. Домбровський зазначатиме, що “останнє повстання (Січневе) стало для нас дороговказом, як ми повинні чинити у майбутньому... вказало на потребу поширити наші поняття поза межі егоїстичного, а отже, неправильно осмисленого патріотизму, а також конечність опертися у наших діях на пошанування прав людини і визнання прав інших народів” [5]. Тобто, варто розуміти, в 1863 р. цього “пошанування” до українських селян виявлено не було, що сукупно з низкою інших обставин спричинило їхнє своєрідне місце у вищезазначених подіях.

Джерела та література

1. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ ст. / Богдан Гудь. – Л., 2006. – 448 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; пер. на укр. З. Борисюк. – К. : Критика, 1998. – 336 с.
3. Литвинова Т. “Поміщицька правда”. Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століття (ідеологічний аспект) / Тетяна Литвинова. – Д. : ЛІРА, 2011. – 737 с.
4. Див. : Електронний ресурс. – Режим доступу : [http://uk.wikipedia.org/wiki_\(1863\)](http://uk.wikipedia.org/wiki_(1863))
5. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті / Андрій Павлишин // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/pavlyshyn.htm>

Андрій Касян

ОБРАЗ ВОЛОСНОГО ПИСАРЯ В ТВОРАХ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА ТА М. АСТИРЄВА

У сучасній історіографії практично відсутні комплексні праці, присвячені характеристиці одному з найкolorитніших і водночас найвпливовіших посадовців у волосному правлінні – волосного писаря. Ці місцеві урядовці які юридично виконували лише канцелярські функції, але поступово переросли в ключові фігури волосного правління.